

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертацията на Елена Ив. Борисова

„МЕТАФИЗИЧНИ АСПЕКТИ НА ПОЗНАНИЕТО И ФАНТАСТИЧНО ИЗОБРАЖЕНИЕ В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ПРОЗА”

за присъждане на образователната и научна степен „доктор”

1. Елена Борисова е редовен докторант в ИЛ-БАН, направление „Нова и съвременна литература”, от 2014 г. с научен ръководител доц. д-р Пенка Ватова. Дисертационният труд, който тя предлага за защита, е обсъден на заседание на направлението от 22 юни 2017 г.

Първото, което прави впечатление по същество (пропусайки външните параметри на дисертацията), е, че по своя тематично-проблемен обхват тя, дисертацията, се причислява към относително редките случаи в практиката на направлението, когато интересът на аспиранта е насочен към втората половина от неговото наименование, т. е. към процеси, явления и автори в *съвременната българска литература*. Има особено предизвикателство, а и съответния риск, в това, да се пише тъкмо за „живата” литература, да се търсят и открояват все още скрити, потенциални тенденции, да се бори с млади автори, които понякога са още в самото начало на творческия си път... Доскоро дори бе прието да се смята, че подобни теми са рисковани, „недисертабилни”.

Но темата, избрана от Елена Борисова, е на ръба и в още един аспект – по самата си проблематика: фантастичният жанр определено не спада към „здравото” ядро, към „мейнстрийма” на литературното развитие, особено в консервативна, преобладаващо традиционалистка литература като българската.

...И тук идат нюансите и уговорките. Имам предвид начина, по който темата „влиза” или не влиза в така очертаната традиция, по който едновременно се приближава и се оттласква от нея. По начина, по който е формулирана, тя предполага един по-широк обхват на „фантастичното” (има предвид извън жанра на „научната фантастика”, който в една по-масова представа покрива и комай изчерпва фантастичния компонент в литературата). Всъщност предполага максимално широк обхват, доколкото самата категория на *фантастичното* като литературен проблем, като похват, е необозрима, покриваща практически цялото литературно поле и в дълбочина, и в ширина – от архаичния мит до днес и от приключенското до философското. То е една от двете черти на литературата изобщо, наред с миметизма, които в диалектическо напрежение помежду си съставляват „литературното” в неговата същност.

Но още в първия дял на назова си работата стеснява работното си поле, като го фокусира около един относително конкретен проблем – „метафизичните аспекти на познанието”. А с това стъпва с единия си крак в полето на философията, и то не заради по-респектиращо звучащата дума „метафизични”, а главно заради познанието. – Но прилагателното „метафизични” стеснява допълнително работния периметър, като, от една страна, изключва от обсега си позитивисткия емпиризм на фантастичното като самоцелна фасцинация от технологичния напредък, а от друга, допуска в този обсег „вътрешните” обеми на психическото.

Точно затова дисертацията предпочита да използва термина „художествена фантастика” или просто „фантастика” вместо по-тесния и по-масово наложен „научна фантастика”.

По-нататък, във **Въведението**, стесняването на работния периметър е продължено, сведено до четири съвсем конкретни „тематични ядра”, около които е подбран и организиран художествения материал (с. 6).

В хронологически аспект долната граница е рамкирана с 60-те години на ХХ век (след Априлския пленум), когато действително навлиза, и то взривно, фантастичният жанр в българската литература.

Работата полага едно от сериозните си основания във факта, че през последните десетилетия фантастичният жанр не е бил обект на специални изследвания. А междувременно в него настъпват важни, кардинални промени, останали нерегистрирани от критиката. Тъкмо тази липса дисертацията се заема да запълни; и го прави по максимално – или почти максимално успешен начин.

Още тук, в началото, искам ясно да заявя, че смятам дисертацията за сериозно, респектиращо изследване с несъмнена приносност. – Всички забележки и препоръки, които оттук нататък ще прозвучат в изказването ми, ще са в режим на равноправен колегиален диалог. Опит за едно активно, диалогично четене.

2. Структура. Това е едно от първите неща, които впечатляват – извънредно ясната и проста структура на дисертацията. Лично аз не си падам по подобен вид строго геометризирано, картезианско-спинозистки тип структуриране, предпочитам не линейно, а мрежовидно и кръгово-циклично организиране на материала. Но не може да се отрече, че в жанр като дисертацията тази простота е важен плюс.

Работата се състои от въведение, три основни глави и кратко заключение, плюс задължителната библиография.

Ясна, добре промислена и балансирана структура, перфектно съобразена с предмета и целта на дисертацията, обслужваща ги по най-прост и същевременно ефективен начин. Първата от трите глави, както следва да се очаква, е теоретична. А останалите две разгръщат изследователския сюжет, като, от една страна, се съотнасят линейно-хронологически помежду си, и задно с това, от друга, са антагонистично напрегнати – не само като две фази в развитието на жанра в българската литература, но и като два коренно различни подхода към фантастичното, които са (и) паралелно съществуващи, по своему абсолютни.

Така работата съчетава хронологичния принцип на структуриране с проблемния – външно-историческото с вътрешно-субстанциалното.

По-нататък в изложението си ще се възползвам от тази композиционно-структурна прегледност на дисертацията

3. Въведението очертава общите параметри на работата, аргументира уместността на избрания подход. Излагат се целите и концепцията на изследването, прави се най-едно, предварително дефиниране на основните работни понятия – 1) на фантастичното в литературата и 2) на гносеологическия ключ към него.

В опит да се преодолеят някои от иманентните сложности в темата, се прави разграничение между фантастиката като литературен жанр и фантастичното като литературен похват. Разбира се, абсолютната прецизност тук е практически невъзможна, но авторката сторва максималното, като се опира на няколко авторитетни теоретични изследвания, български и чужди. Чрез тях фантастичното в

литературата се мисли най-едно като част от големия, *par excellence* философски проблем за границите на реалността, начин за проблематизиране тъкмо на тази граница – нейното по-особено, специално проблематизиране, тъй като в един глобален план това е същност на изкуството изобщо.

Но методологичният ограничител, който истински фокусира темата вътре в широкото и разноредово поле на фантастичното, е от философско естество. Това е гносеологическият ключ, а именно разбирането на Кант за метафизичния аспект на познанието, за границите на човешкото познание. – Разбира се, вътретисциплинарите граници в общото поле на хуманитаристиката са условни, литературознанието е неотделимо от философията. Но в този случай философският компонент има по-специално присъствие. Той е част от самата основа на изследването и го пронизва плътно от край до край. Дисертацията неизменно остава в обсега на Кантовия концепт и непрестанно, във всеки етап от разгръщането си, се сверява с него. Освен едрата, методологична, концептуална уместност на този подход, трябва да се отбележи вещината, с която той е отстояван, точно намерената мяра. Авторката е успяла да се предпази от изкушението за потъване в него. От Кантовата философия е взето само необходимото. При това – нещо много важно – налице е една *преодоляна сложност*. Тоест преди да вземе онова, което ѝ е необходимо, авторката е преминала през цялата философска система на Кант и я е асимилирала с оглед на собствените си цели. Това личи във факта, че като цяло не е останала при сложния език на философа; веднъж изяснила си идеите му, тя е успяла – без да ги опростява – да ги синтезира и предаде по един ясен начин.

Тъкмо тези две понятия (дадени още в заглавието) маркират двете оси на координатната система, в чието поле оперира дисертацията: *фантастичната литература* и *фантастичното в литературата*, но не изобщо, а именно с оглед на гносеологическия ключ – *като средство за познание*. Спецификация, която фокусира проблематиката на дисертацията и значително ограничава работното ѝ поле. Както е формулирано от самата авторка – „функционирането на познанието не само в различни среди (от космическите пространства до земните предели), но и в различни форми (механична, биологична и духовна)“.

4. Това, което е набелязано във въведението, в **Първа глава** е разгърнато подробно и в дълбочина. А именно дефиниране на двете основни понятия, изясняване и аргументиране на методологичния подход.

Ако гносеологичният подход е основан изцяло на Кант, то разбирането на фантастичната литература и фантастичното в литературата търси теоретичната си база у различни автори, български и чужди (или може би по-удачната класификация би била – с българска рецепция и без такава).

Основните си теоретични основания работата черпи главно от две класически изследвания – на Цветан Тодоров в световен мащаб и на Елка Константинова по отношение на развитието на жанра в българската литература. Освен това, макар и в по-малка степен, са асимилирани отделни идеи и на останалите български автори, занимавали се по-цялостно с проблема: Огнян Сапарев, Миглена Николчина, Людмила Стоянова.

Това са авторите с българска рецепция. – Но една от важните заслуги на дисертацията е, че открива и за пръв път въвежда в българското литературознание непознати или малко познати изследвания на Катрин Хюм, Розмари Джаксън и Дарко Сувин – автори, чиито идеи, доколкото става ясно от анотацията на Елена, са важен принос в теорията на жанра. Заедно с Цв. Тодоров и Е. Константинова, те имат решаваща роля за изграждане на теоретичната рамка на дисертацията. А също

така и отделни идеи на други автори, косвено привлечени чрез тях (например разграничението на Ст. Лем между *final fantasy* и *passing fantasy*).

Техните идеи за фантастичната литература и фантастичното в литературата са задълбочено проучени и осмислени с оглед на конкретния литературен материал, с който дисертацията работи. Без да проявява дързостта да спори с тях или пък да ги доразвива в една или друга посока, авторката ги използва за собствените си цели, като ги контаминира в собствената им взаимодопълнителност.

Тук отново се проявява едно основно качество на авторката, на което вече обърнах внимание: умението да асимилира и усвои по продуктивен начин чужди идеи и без да ги опростява, да ги представи по достатъчно ясен начин, впрягайки ги в собствената си кауза – не самоцелно, не изобщо, не по принцип. (От собствен опит зная колко трудно е това; далеч по-лесно е да аргументираш *ex nihilo* собствена теза.)

От тези автори е зает базисният понятиен апарат, с който дисертацията продуктивно оперира. Такова е например понятието „*параксиална област*”, което се оказва централно с оглед на намерението и структурата на дисертацията: параксиалната област като онази гранична зона на несигурност, където интерферират не само реалното и нереалното, миметичното и фантастичното, а и двете социо-исторически полета, в които изследването се полага, проблемно и структурно – научнотехническият позитивизъм и хуманистичният патос, преобладаващи в българската фантастика през 60-те и 70-те години, и метафизично-езотеричните експликации на жанра в най-ново време.

Разискват се основни теоретични проблеми, например къде собствено се случва „фантастичното” в творбата, отместването от реалното към нереалното и ирационалното. Казусът е решен в рецептивен план – в съзнанието на читателя (идеалния или реалния – това е предмет на допълнителна дискусия).

Осцилирайки в рамките на тази антитетична система – миметично-фантастично (Р. Джаксън), респ. миметично-вълшебно, или двата вида импулси (според К. Хюм), – дисертацията всъщност изгражда един *диалектически модел*: фантастичното не може да съществува извън реалния свят, а реалността предлага „градивния материал”, чрез който се изгражда фантастичното изображение. – Оттук следва едно от важните самоограничения, които си налага дисертацията – игнориране на абсолютния произвол на фантастичното, характерен например за жанра фентъзи. Тъкмо това е причината този така актуален, моден днес жанр да бъде изключен от обхвата на изследването. Разграничението между *фантастично* и *фентъзи* е проведено чрез понятието за произвол – за разлика от фентъзи, фантастичното остава в обсега на рационалното и миметичното, дори по един отрицателен начин.

Тоест, може да се обобщи, че в разбирането си за природата на фантастичното дисертацията не напуска просвещенската парадигма. То е оставено под контрола на разума.

Точно тук обаче възниква един въпрос, който ми се струва важен – относно продължаващата доминация на просвещенската парадигма, особено с оглед на случващото се в българската литература след 2000 г., предмет на трета глава... Но за това ще кажа повече по-нататък.

Ценно в тази глава е привличането на отделни изказвания на разглежданите автори (например П. Вежинов, с. 22–23), които разкриват теоретичното метасъзнание – ценни свидетелства от първа ръка, които са винаги важни, макар и не меродавни. – Но в това отношение, мисля, можеше да се направи доста повече.

Също така тук са налице чести антиципации към творби, които ще бъдат обект на специално разглеждане в следващите глави – именно с оглед на теоретичното им самосъзнание. Тук, на това предварително, все още теоретично ниво, теоретичните схеми са илюстрирани, за да се улесни разбирането им, чрез конкретен „български” материал (например схемата на К. Хюм чрез роман на Галин Никифоров, с. 30). По-нататък, в следващите две глави, посоката ще е обратната. Изобщо между тази теоретична глава и следващите тече двупосочен обмен – от теоретичното към конкретното и от конкретното към теоретичното, който придава вътрешна кохерентност на работата.

Тук, преди да се навлезе в същинския предмет – фантастичната литература след 60-те – накратко е маркирана, основно през Е. Константинова, и българската предистория на жанра, която остава извън номиналния обхват на дисертацията, но е необходима за контекста ѝ: двата романа на Георги Илиев и диаволизма на 20-те и 30-те години.

5. Втора глава. От края на 50-те години започва възход на жанра в световен мащаб, на който не остава чужда и българската литература. Всъщност именно тогава се поставя същинското начало на родната фантастика, която се превръща в един от водещите жанрове в модерната литература у нас между 60-те и 80-те години до степен всичко, което е било направено преди това, да бъде сведено до негова предистория, а всичко впоследствие – до следистория. Това е класическият период на жанра, когато той не само постига най-високите си върхове във всичките си вътрежанрови разновидности, но в края на периода закономерно регистрира и теоретично метасъзнание най-вече чрез двете изследвания на Е. Константинова (1985, 1987) и на О. Сапарев (1990), базиращи се, от една страна, на вече натрупан солиден български опит, а от друга – на световния, включително и теоретичното му осмисляне, започнало с класическата монография на Цв. Тодоров от 1970 г.

Но представителния, бих казал *чистия* си вид жанрът постига чрез една от разновидностите си – т. нар. научна фантастика, която бележи и най-стеснената, масовата представа за него.

Но не само. Всъщност интересът на Елена Борисова е съсредоточен към един друг тип фантастично, който именно предполага екзистенциални решения. Вместо свръхразвити технологии от бъдещето и космически експедиции, дисертацията насочва интереса си към биотехнологиите и психологическите последици за човека от тяхната намеса. Налице е отместване от научното познание към „вътрешното” самопознание на човека. Акцент върху разширяването на човешкото съзнание до степен да преодолее „външните” ограничения на пространство-времето от Кантов тип. – Това главно са сюжетите, които привличат вниманието на авторката в развитието на жанра между 60-те и 80-те години (П. Вежинов, Наталия Андреева, Николай Ватов).

Тук тя се основава на едно деление на Станислав Лем, не само един от световните класици на жанра, но и негов изтъкнат теоретик: чиста или самоцелна фантастика (*final fantasy*) и формална/иносказателна фантастика (*passing fantasy*).

Именно вторият тип фантастично е онзи, който интересува Елена: „Интересът на изследването е свързан с иносказателната фантастика, която, за разлика от самоцелната фантастика, все пак не е в ясна опозиция с реалното и възможното, а ирационалното в нея търси някаква правдоподобност в образи и символи, които позволяват на познанието на героите да търси тяхната логика” (с. 37). Научният компонент е силен, но той не е разгърнат в технологичен, а в психологически, био-антропологичен план, често на ръба на парапсихологическото, както е у П. Вежинов. В центъра на дискусията не е техниката на бъдещето сама по

себе си, а онези психологически и морални проблеми, пред които бурното ѝ развитие изправя човека в епохата на късната Модерност. Проблеми, които, общо взето, са усложнени версии на романтичния комплекс „Франкенщайн“.

Това тематично-проблемно самоограничение на дисертацията е продиктувано от избрания проблемен ключ и то е убедително.

Малко по-дискусионно ми се струва едно друго самоограничение, което дисертацията си налага с оглед на определящия метафизично-екзистенциален ключ, изтъкнат като основание за отказа и от един друг тип фантастично – *фолклорно-митологичния*. Тип, който не просто е специално важен за българската литература през 60-те и 70-те, но именно там българската модерна проза през този период постига най-високите си върхове.

Митофолклорният тип фантастично е включен в изследователския сюжет тъкмо в този момент на спецификация на предмета, при ключовото разграничение между *final fantasy* и *passing fantasy*; но – само колкото да бъде изключен от обхвата на изследването с аргумента, че той принадлежи към първия тип фантастично, който дисертацията е отхвърлила от обсега си.

Положих специални усилия да разбера аргументацията и основанията за този отказ на дисертацията именно в собствената ѝ логика, детерминирана от кантианския ключ, но някак си не останах напълно убеден, доколкото митофолклорният тип светоглед е алогичен само отвън, от собствената ни модерна позиция, но в собствените си *екзистенциални* граници той е не по-малко рационален от „нашата“ модерна наука. Той е пълноценен „свят“, който в собствените си граници функционира по законите на една абсолютна логика. Дали една от причините за тази неубедителност не е придържането към концепцията на Касирер за мита като символна форма, при това отнесена само към събитията в българската литература след 2000 г. Мисля си, че работата с някои по-съвременни разбирания на мита и митологичното съзнание като теоретична рамка, например на Леви-Строс или М. Дъглас, би променила перспективата към литературния материал през 60-те и 70-те.

Но тук става дума по-скоро за убедителност на аргументацията; иначе приемам напълно и смятам за основателно това тематично-проблемно самоограничение, което дисертацията си налага, като изключва митофолклорния тип фантастично от обхвата си. – Вероятно тук роля имат и някои композиционно-структурни съображения – именно с това изключване дисертацията е направила по-ясен прехода от първата към втората си част (от 2 към 3 глава) – постига контрастно-антитетичен принцип на композиция. Включването на магическата фантастика в сюжета със сигурност би усложнило, би омекотило някак прехода между двата литературноисторически периода, които дисертацията разглежда, и двата подхода към фантастичното, характерни за тях. И съм съгласен, че подобно усложняване би изместило акцента на работата и би деформирало сюжета ѝ – на практика би открило един съвсем нов сюжет.

6. Третата глава на дисертацията изследва именно някои радикални трансформации, които настъпват в разбирането на българската литература за фантастичното след 1989 г. Или по-скоро от началото на ХХІ век, тъй като последното десетилетие на предходния минава изцяло под знака на поезията и като цяло представлява особен преходен период, завършващ и ускорено навакстващ пропуснатото през втората половина на ХХ в. Същински новото, качествено новото, което навлиза в актуалната българска литература, добива завършената си физиономия едва след 2000 г. И едно от определящите лица на това ново е

фундаментализацията на масовата буржоазна култура и като следствие – безалтернативната стабилизация на романа.

Именно в сцеплението между тези два фактора – романът и пазарната комерсиализация – се генерира и онази кардинална промяна в характера на фантастичния жанр, която дисертацията на Е. Борисова изследва. Тя безпогрешно е диагностицирала генералната логика на тази промяна, при това като е изследвала представителни романови образци на фантастичния жанр – искам да кажа, онази част от жанра, която все пак бележи най-„високите” равнища в него, т. е. творби, които, освен че са представителни за тенденцията, обладават и някаква художествена стойност. (Но подчертавам: стойност относителна, именно в параметрите на комерсиалната маскултура; но тъкмо с принадлежността си към широкото поле на тази буржоазна маскултура те са репрезентативни за времето си, което придава и същинската им *литературноисторическа* важност, а оттам и фундаменталното основание да станат предмет на дисертационни наблюдения.)

От друга страна, именно стремежът за удържане, първо, в кантианската теоретично-проблемна матрица, и второ (а донякъде и вследствие на това) – в полето на „високата”, „истинската” литература, е довело тук до изключване от обхвата на дисертацията на жанра *фентъзи*, който не само е количествено, но и същностно, есенциално представителен за начина, по който българската литература след 2000 г. борава с фантастичното. Мястото на жанра, или поджанра фентъзи в периода след 2000 г. е донякъде сходно и антагонистично симетрично на магическия реализъм в предишния период; сходни са и основанията за изключването им от обхвата на изследването. – Но ако това не беше направено, дали именно този антагонизъм в обсега на едно базисно твърдение не би откरोил още по-драстично коренния поврат между ХХ и ХХІ век, пречупването, което жанрът претърпява в рамките на едрата логика на общия литературен развой, вписан, от своя страна, в една още по-едра логика – на социокултурния и социоментален контекст?

Именно тук е втората ми по-голяма забележка, всъщност най-сериозната – а именно *изваждането на литературноисторическия процес от цялостния му социокултурен и политически контекст, от „духа на времето”*. Контекст, в който литературният процес е плътно, органично, при това двупосочно вписан – първо, е инспириран, излъчен от него, и второ – представлява негова пряка или не толкова пряка артикулация. Литературата изобщо винаги и неизменно е израз, освен на автономна вътрешноразвойна логика, и артикулация на външни социално-психологически, исторически детерминирани енергии. Тази промяна в характера на фантастичното, която дисертацията регистрира, се нуждае от своето обяснение – тя нито е случайна, нито е толкова невинна. Не е продукт само на „вътрешни”, собствено литературни основания, а е детерминирана тъкмо в логиката на онази коренна промяна в социоменталния статус, който се установява след 2000 г. Едно от важните достойнства на дисертацията, макар и по-скоро латентно, неразгърнато, е, че в композиционно-структурната си двуделност тя всъщност разказва през призмата на фантастичната литература големия сюжет за края на Просвещението... Но за да не се повтарям, тук бих отпратил Елена към мой текст, където съм се опитал, макар и накратко, синтезирано, в есенциалната му логика, да разгледам този проблем, включително и с оглед на фантастичния жанр.¹

...И тук, включен в по-широка контекстуална мрежа, проблемът напуска фантастичния жанр. Едно сравнение на изследваните творби на Емил Андреев и

¹ Вж. Епилога към книгата ми „Поезията на 1990-те: Българско и постмодерно” (Пловдив: ИК Жанет 45, 2010), както и Пролога към „Българският постмодернизъм ХХІ–ХІХ в. Към философията на българската литература” (Пловдив: ИК Жанет 45, 2016).

Галин Никифоров с историческите романи на Емилиян Станев от 60–70-те например би било от полза тъкмо за да се подчертае коренната, фундаменталната отлика в рамките на общото, изместване на историческия компонент в посока към Холивуд и Дан Браун, към криминално-езотеричното. И тъкмо вследствие на това изместване – поява на езотерично-фантастичното. Самó по себе си това съчетаване на фантастика и история (но една претендираща за разпознаваемост, не условна, каквато е в жанра фентъзи, история) е показателно за „духа на времето”.

Едно такова разтваряне навън може да изглежда вулгарно в сравнение с четенето на процесите през Кант, М. Елиаде или Рудолф Ото (впрочем едното съвсем не отменя другото), но би било по-коректно, включително и с оглед на отстояваната в теоретичната 1 глава на дисертацията (през Елка Константинова) идея за същностната връзка на фантастичния жанр с реалността, която той винаги по някакъв начин обяснява.

Впрочем тъкмо този извод – че фантастичната литература по свой начин реагира на актуалните проблеми – е и специално открит в **Заклучението**, където са повторени и някои от изтъкнатите в началото основания за конципирането на работата. (Въпросът е, че този извод можеше да бъде доста по-аргументиран.)

7. НАКРАЯ, в обобщение, бих казал следното:

Едно от важните достойнства на дисертацията е, че успява, първо, да очертае много ясно научно-изследователското поле, в което ще оперира, и второ – методологията и теоретичния инструментариум, чрез който ще оперира. – Вече изтъкнах извънредно стройната структура, семпла, но достатъчно ефективна.

Всичко това логично води до друго достойнство – постигане на поставената задача.

Третото голямо достойнство (именно на него акцентирах в изказването си при вътрешното обсъждане в секцията): чрез тясно литературната си проблематика дисертацията успява да очертае, макар и косвено, една определяща логика в общолитературната динамика, която, от своя страна, е неотлъчно вписана в по-мащабни социални и колективно-ментални процеси.

Но именно тук, при прекъсването на връзката между собствено литературната логика и една „външна” логика, която я детерминира, е и най-сериозната претенция, която можем да имаме към работата.

Друга забележка, или по-скоро препоръка, която бих си позволил да отправя към дисертацията с оглед на евентуалното ѝ издаване в книга (нещо, което тя безусловно заслужава), е нуждата от известна смислова прецизация „на дребно”. На отделни места формулировката е смислово непрецизна. Въпреки ясения език и стил като цяло, при по-внимателно четене тук-там се откриват смислови зевове. Като пример бих посочил особено невралгичния, по своему ключов момент с аргументацията на отказа от разглеждане на магическия реализъм (за което стана дума). Ето как звучи абзацът с тази аргументация: „Акцентът на настоящето изследване [би трябвало да е „настоящото”; но не това е същественото в случая] няма да бъде поставен върху този тип митологичен дискурс, но той е важен като тенденция, която навлиза заедно с научната фантастика през този период, за литературните насоки на авторите, и проследява две линии – на научнофантастичната и на фолклорно-митологичната, – чиито следи се наблюдават и в литературата ни след 1990 година” (с. 38–39). Разбира се, никак не е изключено вината да е в мен, но тук логиката ми убягва.

Като някаква слабост може да бъде изтъкната и известна склонност към фабулно преразказване на разглежданите творби. Това най-силно личи по отношение на съвременните автори. – Но то има, от друга страна, своя *raisin d'être*:

необходимостта от запознаване на читателя с основни моменти от сюжета на сравнително малкоизвестни творби – без това теоретичните разсъждения биха увиснали във въздуха.

Най-едрите ми забележки и препоръки могат да бъдат сведени до следното:

По отношение на 1 гл. – Освен снизхождане към материята от една абсолютна, извънвремева теоретична позиция (наша, днешна), можеше, наред с това, да бъдат потърсени и изтъкнати *собствените теоретични основания* на българската фантастична литература в синхронния процес на ставането ѝ – нейното теоретично метасъзнание, така да се каже. Онези теоретични постулати, които тя, явно или скрито, има предвид в акта на създаването се (освен вписването ѝ със задна дата, т. е. от днешна свръхпозиция., в едни абсолютни мерки за фантастичното на базата на автори като Тодоров, Р. Джаксън, К. Хюм, Д. Сувин). – Това е пряко свързано именно с полагането ѝ в синхронния контекст на епохата.

По отношение на 2 гл. – Можеше да бъде повече открито ролята на външния политически, идеологически и социокултурен контекст за „избухването“ на жанра през 60-те, включително и в българската литература: фактори като технологичния „бум“, НТР, кибернетиката, космическите изследвания и полетите в Космоса, общият модернизационен *Zeitgeist* на епохата – това са все фактори, които в своята аморфна тоталност допринасят повече – дори „несъзнавано“, отколкото преките, собствено литературни влияния.

По отношение на 3 гл. – общият постмодерен поврат и кризата на Просвещенския проект (за които стана дума).

Що се отнася до ПРИНОСИТЕ, вече посочих по-важните. Тук бих обобщил:

1. За пръв път в предмет на специално изследване е направен един дял, или поне отделни представителни творби от активната, „живата“ българска литература, които до този момент са били само обект на частични, рецензентски наблюдения. Това се отнася не само за автори след 2000 г. (Емил Андреев, Галин Никифоров), но и за автори от предходния преходен период, с които дисертацията работи и които може би тъкмо поради тази преходност някак си са изпадали от вниманието на критиката, а определено имат място, и то важно, в развитието на жанра през 80-те и 90-те – автори като Недялка Михова, Николай Ватов, Наталия Андреева, дори Весела Люцканова... А дори и при класици, като П. Вежинов и особено Л. Дилов, акцентът е поставен върху по-малко изследвани зони в творчеството им.

2. В теоретичен план – несъмнена заслуга е въвеждането за пръв път в научен оборот в българската литературна наука на такива важни теоретици на жанра като Катрин Хюм, Розмари Джаксън и Дарко Сувин.

Впрочем приносите на дисертацията са коректно изтъкнати от самата авторка в съответния раздел на Автореферата. (Отбелязвам това, отчитайки цялото неудобство от подобно изискване.)

Тук е мястото да кажа и друга сакраментална фраза – че Авторефератът коректно отразява съдържанието и логиката на самата дисертация.

Накрая, нека не звучи като издребняване, но именно с оглед на евентуално издаване на дисертацията бих препоръчал да се обърне още малко внимание върху *отправките*. Дори и да се запази сегашната система на цитиране (в скоби в основния текст), въпреки нейната тромавост и принципна неприемливост, трябва да се прецизира начинът на изписване (в сегашния вид има колебания). А именно вметката в скоби да е в края на изречението, но преди финалната точка, а не след нея, защото така автоматично се залепва към началото на следващото изречение. На няколко места също така се е изгубил болдът на имената в библиографията.

Едно от обичайните клишета в жанра на академичната рецензия гласи, че съответната работа „надхвърля” изискванията за „малък доктор” и т. н. Лично аз в случая не бих злоупотребил с него – мисля, че дисертацията не надхвърля тези изисквания. Напротив – вече изтъкнах нейния прагматизъм: тя много промислено постига целите, които си е поставила. И това е напълно достатъчно.

Което ми дава основание да препоръчам на уважаемото НЖ – и то напълно убедено – да присъди на Елена Борисова образователната и научна степен „доктор”.

14 окт. 2017

доц. д.ф.н. **Пламен Анто**